

نقشه رشت

در سال ۱۲۸۷ قمری

رضا فراستی

تا قبل از تأسیس مدرسه دارالفنون، علوم جدید مثل هندسه به صورت پیشرفته بین‌المللی در مملکت رواج داشت و در حقیقت توجه علمی به این رشته از علوم ریاضی جدید امری است که بعد از تأسیس دارالفنون شاهد آن هستیم. در کتاب الماثر والآثار توجه به علوم جدید من جمله هندسه از نوآوریهای دارالفنون یاد شده است.

بدین ترتیب تا زمان مذکور، نقشه‌کشی به صورت علمی در کشور رایج نبود و نقشه‌های موجود در منابع از جمله در کتاب مسالک و ممالک^(۱) به اشکال مختلف غیر علمی ترسیم می‌شد و حاوی اطلاعات کلی از مناطق بود بدون توجه به دقایق فن نقشه‌برداری.

در منابع تاریخی درباره نقشه‌کشی تحصیلی کرده‌های دارالفنون مطالبی آمده است. از جمله در سال ۱۲۸۷ قمری نقشه دارالخلافة ناصری به توسط جعفرقلی‌خان رئیس مدرسه دارالفنون و میرزا عبدالغفار معلم علوم ریاضی - با بیست نفر از مهندسين کشیده شد.^(۲) سندی که در پی خواهد آمد از جمله نقشه‌هایی است که یکی دیگر از تحصیلات کرده‌های دارالفنون کشیده است.

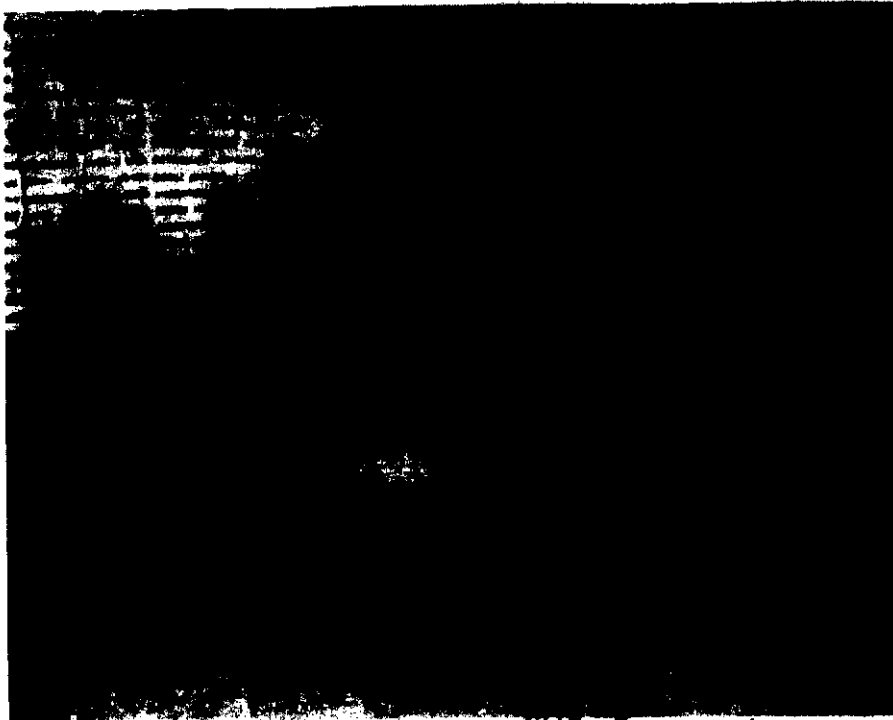
ذوالفقار بیگ^(۳) یا ذوالفقار خان مهندس^(۴) یا ذوالفقارخان سرهنگ،^(۵) که احتمالاً همان کسی است که در کتاب جغرافیای نیروز از او به عنوان ذوالفقارخان کرمانی مشهور به محلاتی^(۶) نام

برده شده، نقشه رشت شامل محلات، مساجد، تکایا، حمامها، مدارس، بقاع متبرکه، کاروانسراها، منازل اشراف و... را در سال ۱۲۸۷ هجری قمری کشیده است.

برابر اطلاعات موجود،^(۷) ذوالفقار خان در ۱۸ محرم سال ۱۲۸۷ قمری، با پیگیری میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله، ترسیم نقشه را آغاز کرد و به نوشته خودش؛ نقشه را طی نه ماه و هشت روز به غیر از ایام تعطیل به اتمام رساند. این نقشه که تاکنون چاپ نشده، به عنوان سندی فرهنگی در مقایسه با منابع خارجی راجع به ایران، قابل توجه است.

کتاب ولایات دارالمرز ایران: گیلان نوشته رابینو از جمله منابع قدیمی است که درباره رشت اطلاعات فراوانی دارد و عموماً در تحقیق به آن استناد می‌شود اما اطلاعاتی که این نقشه به دست می‌دهد به سی و هفت سال قبل از آمدن رابینو به ایران مربوط می‌شود.^(۸) در حقیقت این سند جزو مدارک دست اول تحقیقات تاریخی است که در تأیید یا تکمیل اطلاعات منابع چاپ شده کاربرد دارد.

۱. ابو اسحق ابراهیم اصطخری. مسالک و ممالک. به کوشش ایرج افشار. تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.
۲. «اخبار رسمیه: وزارت علوم»، روزنامه دولت علیه ایران، ۲۶ محرم ۱۲۸۷. ص ۳.
۳. «اخبار ممالک محروسه»، روزنامه دولت علیه ایران، ۱۹ ربیع‌الثانی ۱۲۷۸. ص ۳.
۴. «وقایع مدرسه دارالفنون»، روزنامه دولت علیه ایران، ۱۷ شوال ۱۲۷۸. ص ۵.
۵. «اخبار مدرسه مبارکه دارالفنون»، روزنامه دولت علیه ایران، ۴ جمادی‌الآخر ۱۲۸۴. ص ۳.
۶. ذوالفقار کرمانی. جغرافیای نیروز. به کوشش عزیزالله عطاردی. تهران: عطارد؛ دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۴. ص ۶.
۷. عبدالحمین نوایی و نیلوفر کسری. اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله. [ج ۲]، (گزیده اسناد گیلان - [وزارت] تجارت). تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۷. ص ۴۵.
۸. رابینو در سال ۱۲۲۴ هجری قمری (۱۹۰۶ میلادی) به مدیریت نمایندگی بانک شاهی رشت در منصوب شد و تا سال ۱۳۳۰ قمری (۱۹۱۲ میلادی) در گیلان بود. او در سال ۱۳۳۲ قمری (۱۹۱۴ میلادی) کتاب ولایات دارالمرز ایران: گیلان را تدوین نمود.

شکردهان نقش که درشت ۱۷۸۷ میرزا عبدالرحمان بن میرزا محمد باقر گلزار در طهران نوشته شده است

موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

اداره اسناد: ۹۱۰ - ۳۲

ذوالفقارخان مهندس به اتفاق شاگردان نظام در رشت سال ۱۲۸۷ قمری

(عکس شماره ۲-۹۱۰ موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران)

راجع به نقشه نکات زیر قابل توجه است:

الف - این سند جزو مدارک باقر مستوفی موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران به دست آمد و تحت شماره ۱۴-۱۱۰۷۰۳ق نگهداری می‌شود.

ب - نقشه تماماً رنگی است و در ۱۲ قطعه ترسیم و سپس روی پارچه چسبانده شده و کل اندازه آن به عرض ۱۸۰ و طول ۱۲۰ سانتیمتر است.

ج - ایرادات نقشه:

۱. با بررسی به عمل آمده، علی‌رغم اینکه ذوالفقارخان نوشته است: «... سمت اتمام پذیرفت»، نقشه به طور کامل به اتمام نرسیده و برای مثال اینکه تعدادی از اماکن محله صیقلان که به نظر خانه‌های اشرافی بوده، نیمه‌کاره مانده است.

۲. با توجه به مطالب بعضی از منابع چاپی، اطلاعات نقشه

کامل نیست مثلاً مسجد گلشن در محله بازار که فقط علامت مسجد در نقشه وجود دارد و فاقد نام است، یا مدرسه و مسجد مستوفی ر محله استادسرا که فقط نام مدرسه آمده است.

۳. در آمار نقشه که به خط سیاق نوشته شده^(۱)، بعضاً اطلاعات نادرستی وجود دارد از جمله در تعداد نفوس محله چومارسرا و کیاب، جمع ذکور از تعداد زنان و بی‌زن و یا جمع اناث از شوهردار و بی‌شوهر، غلط است.

۴. اطلاعات نقشه با چند منبع چاپی از جمله سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان و...^(۲)؛ ولایات دارالمرز ایران: گیلان^(۳)؛ از آستارا تا آستارا^(۴)؛ نامها و نامدارهای گیلان^(۵) مقایسه گردید و برای آگاهی بیشتر علاقمندان، تفاوت اطلاعات در زیرنویسها نوشته شد.

قبل از پرداختن به مطالب به دست آمده از نقشه، به اسناد

مربوط به آن اشاره می‌شود.

درباره نوالفقارخان مهندس اطلاعات فراوانی در دست نیست و با این حال در کتاب اسناد میرزا عبدالرحمن خان آصف‌الدوله مطالبی راجع به وی آمده است: (۶)

نوالفقارخان با اطلاع و به کار است. ۷ محرم ۱۲۸۷

بعضی قرارها که در رشت داده شد. نوالفقارخان چون کاری چندان نداشت گفتم نقشه شهر رشت را به جزو کشیده و تحریر نفوس رشت به اسم و شغل و سن نماید همه روزه مشغول است... جوانهای اعیان آنجا هیچ کار نداشتند. معقولین آنها کارشان منحصر بود به چای خوردن و حرکت بی‌مقصد کردن و غیر معقولین یا هرزگی. قرار دادم همه جوانها صبحها در پیش نوالفقارخان هندسه و حساب و جبر اعیان بخوانند. در وقت نقشه‌کشی هم همراه او باشند که عمل را بهم بیاموزند و عصرها در پیش میرزا عبدالله اصفهانی که مهندس خوبی است علم حساب و هندسه ایرانی را بخوانند و در بعضی یک مرتبه عصر پنجشنبه با هر دو معلم خود بیایند نزد من بنده امتحان آنها بشود. ۱۸ محرم ۱۲۸۷.

نوالفقارخان معقول مشغول کار است. علاوه بر کارهای تکلیفی خود، نقشه شهر رشته را در کار کشیدن است. همچنین تحریر نفوس از روی تحقیق به اسم و رسم بیست نفر جوان از اعیان و خاندانهای بیکار گیلان در پیش او هستند. هم مهندس و حساب می‌خوانند و هم مشغول علم مهندسی هستند... ۴ صفر ۱۲۸۷.

نوالفقارخان سرهنگ شب و روز مشغول خدمت است و به شوق تمام در کار است. ۲۷ صفر ۱۲۸۷

در باب نوالفقارخان مهندس... وقتی در کار گیلان راجع به بنده شد، بنده دید که نوالفقارخان در اینجا بیکار است. اولاً به ملاحظه این که نوکر موجب‌بگیر دیوان است بیکار چرا باید باشد. ثانیاً محض از برای منفعت خود او که خدمت از او به ظهور رسیده بلکه در ازاء آن خدمت مرحمتی دیده و منفعتی برد چند از اعیانزاده رشت را گفت که روزها بیرون در پیش او درس هندسه خوانده و مشق نظام بکنند و به خود او کنند که نمره نفوس ولایت را مشخص کرده و نقشه این شهر را هم در این اولاً به هزار عذر و بهانه متوسل شد. گاهی گفت اسباب ندارم. گاهی گفت حواس ندارم. گاهی می‌گفت این کارها کار پر زحمتی است که از من بر نمی‌آید. بنده راه هر عذر او مسدود کرده هر قدر آدم و اسباب و

جمعیت، از قراول و کدخدای محله و فرارش و سایر عملجات، خواست به او داد و با او همراه کرد. بعد از چندی آمد که من نقشه شهر را کشیده و تعداد نفوس هم کرده‌ام. هرچه در این مدت به او گفتم رساله تعداد نفوس و نقشه شهر را بیاور ببینم چه کرده همه را امروز و فردا گذرانیدم نیاورد تا حالا که خیالش قوت گرفته. به دارالخلافه آمده است. در حقیقت حالا هم بنده نمی‌دانم که فی‌الواقع تعداد نفوس را به قاعده کرده و نقشه کشیده است یا دروغ می‌گفت... ۲۷ رمضان ۱۲۸۷

اما اطلاعات به دست آمده از نقشه به شرح زیر است:

۱. محلات نقشه:

طبق نقطه چین موجود در نقشه، رشت به هفت محله تقسیم شده که عبارتند از: (۷) استادسرا، زاهدان، خمیران زاهدان، کیاب. (۸) خمیران کیاب، صیقلان و بازار.

محله استادسرا شامل: تکیه دولت، نقاردخانه، میدان درب‌خانه دیوانی، عمارت دیوانی، حمام دیوانی، حمام ورثه یحیی میرزا، قبرستان و بقعه سید ابوجعفر، [مسجد و] تکیه مستوفی (۹) حمام ورثه نصرالله خان، تکیه. (۱۰)

۱. سیاق را آقای سیروس سعدوندیان خواندند. از ایشان تشکر می‌شود.
۲. میرزا ابراهیم. سفرنامه آستارآباد و مازندران و گیلان... به کوشش مسعود گلزاری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵.
۳. ه. ل. رابینو. ولایات دارالمرز ایران: گیلان. ترجمه جعفر خماسی زاده. رشت: طاعتی، ۱۳۵۷.
۴. منوچهر ستوده. از آستارا تا آستارآباد. جلد اول شامل آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه پس. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹.
۵. جهانگیر سرتیپ‌پور. نامها و نامدارهای گیلان: رشت. گیلکان، ۱۳۷۰.
۶. عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری. صص: ۲۵، ۲۵، ۸۴، ۲۰۴.
۷. ناصرالدین شاه در سفرنامه خود به گیلان در سال ۱۲۸۶ قمری (ه. روزنامه سفر گیلان، روزنامه ایران، ۲۹ ربیع‌الاول ۱۲۸۹، ص ۱) به غیر از محله صیقلان از بقیه محله‌های مذکور در نقشه نام برده است.
۸. میرزا ابراهیم در سفرنامه خود صفحه ۱۶۷ از محله چومارسرا جدا از محله کیاب نام برده است.
۹. رابینو در صفحه ۸۵ از مسجد و مدرسه و تکیه مستوفی. ستوده در صفحه ۲۶۴ از مسجد و مدرسه و تکیه میرزا محمدطاهر مستوفی و سرتیپ‌پور در صفحه ۱۵۵۴ از مسجد و مدرسه و تکیه میرزا عبدالوهاب مستوفی نام برده‌اند.
۱۰. تکیه و مدرسه و مسجد حاج حسن که به تکیه صالح‌آباد نیز معروف بود (سرتیپ‌پور، ص ۱۳۹).

محلّه زاهدان شامل: [قبرستان]، قراولخانه، حمام ساغری سازان، مسجد ساغری سازان، بازار ساغری سازان، گذار ساغری سازان، بقعه آقاسید عباس^(۱۱) [مسجد و]، مدرسه حاج سمیع، [بسه] مسجد، منزل قنسول فرانسه، خانه قنسول روس، مسجد سفید^(۱۲) [مسجد و] تکیه شیخ نقی^(۱۳)، مسجد، بقعه خواهر امام [رضا] علیه السلام، [دو] مسجد، حمام نایب، حمام کاظم حکیم باشی.

خانه‌های اعیان محلّه شامل: شریعتمدار، معین‌التجار، محمدآقا، ورثه حاجی محمدخان، [خانه]، امین دیوان، ورثه میر زین‌العابدین، میرزا کاظم طبیب، میرزا نصرالله مستوفی، حاجی میرزا نصیر، [دو باب خانه]، بلغاری، امام جمعه، حاجی ملاحسین مژده، مشهدی صادق کدخدای، ورثه حاجی حاکم، میرزا عبدالکریم [-]،^(۱۴) ورثه میرزا غلامرضا، حاجی عبدالحمید.

در سمت شرق محلّه، آن سوی رودخانه صیقلان رودبار، چاپارخانه، راهدارخانه و باغ‌شاه وجود دارد.

محلّه خمیران زاهدان شامل: مسجد و تکیه خمیران، [دو] مسجد، [خانه حاجی غلامرضا در جنوب و جنوب غربی محلّه خمیران زاهدان، صحرای ناصریه شامل دو قطعه زمین شلتوکزار قاسم‌خان والی، [دو] استخر،^(۱۵) باغ و عمارت ناصریه.^(۱۶) باغ و عمارت صفا که به مالکیت میرزا عبدالوهاب مستوفی قرار داد.

محلّه کیاب شامل: حمام حاجی محمدکریم، مدرسه [و مسجد حاجی حسن]،^(۱۷) مسجد و مدرسه حاجی محمدکریم، تکیه، [دو] مس. عد]، سبزدمیدان، اصطلاح،^(۱۸) حمام کیاب، قراولخانه، مسجد ملاعلی محمد، تکیه [ملا علی محمد]، بقعه [آقا بی بی زینب]، تکیه درویش مخلص، مسجد درویش مخلص، مسجد کرف آباد، تکیه [کرف آباد]، مسجد [و قبرستان] چومار سرا.^(۱۹) حمام محمودخان ورثه امین‌التجار، [مسجد]، خانه دولتی منزل قنسول انگلیس، حمام حاجی محمدخان. در غرب محلّه، آن سوی گوهررود [دو مسجد].

خانه‌های اعیان محلّه شامل: حاجی حکیم باشی، حاجی حسن خان قجر، حاجی قلی، هادی خان شفتی، ملک‌التجار، باغ توت ملک‌التجار، باغ مخبرالدوله، خانه‌های سمسار باشی: زمین چمن

میرزا نصرالله مستوفی، باغ مشهدی قاسم بقال، باغ ورثه میرزا محمدعلی، باغ ورثه حاجی آقا، مشهدی تقی نوکر قنسول روس، ورثه حاجی عطابابا، ورثه نصیرخان، ورثه حاجی علی‌اکبر بروجردی، حاجی میرزا اسمعیل خان، حاجی میرزا تقی کدخدای، ورثه میرزا شفیق خان، ورثه میرزا فتحعلی فومنی، ورثه حاجی آقاییوسف، محمودخان فومنی، حاجی آقامحمد تاجر همدانی، ورثه میرزا محمدرضاخان و محمدمهدی خان، حاجی قاسم سمسار.

محلّه خمیران کیاب شامل: بقعه سید ابوالقاسم^(۲۰) پل خمیران و کیاب، [تکیه]، [چهار مسجد]

خانه‌های اعیان محلّه شامل: امین‌التجار، آقا زین‌العابدین، حاجی علی بزان، [خانه].

محلّه صیقلان شامل: تکیه صیقلان، قبرستان صیقلان^(۲۱) حمام صیقلان، [مسجد]، قراولخانه.

محلّه بازار شامل: [بقعه و قبرستان] چله‌خانه^(۲۲) [دو]

۱۱. بقعه آقاسید عباس و آقاسید اسماعیل (ستوده، ص ۲۸۹)؛ تکیه، مسجد و بقعه آقاسید عباس (رابینو، ص ۸۷).

۱۲. مسجد سفید یا صفی.

۱۳. در هیچ یک از منابع چاپی از آن نام برده نشده است.

۱۴. یک کلمه ناخوانا. ۱۵. در متن استرخ

۱۶. سرتیپ پور در صفحه ۵۸۱ نام عمارت را ناصری دانسته، در صورتی که ناصرالدین شاه در سفرنامه خود به گیلان در سال ۱۲۸۶ (روزنامه سفر گیلان)، روزنامه ایران، ۲۲ محرم ۱۲۸۹، ص ۲) از قصر ناصریه نام برده. سرتیپ پور هم چنین نوشته است: «به نظر می‌رسد صحرای ناصریه از عهد قاسم خان والی حوالی سال ۱۲۹۵ ه. ق به چنین نامی معروف شده باشد.» با توجه به سال نقشه، تاریخ ۱۲۹۵ فوق صحیح نیست.

۱۷. رابینو در صفحه ۸۵ مسجد و مدرسه حاجی حسن را جزو محلّه استادسرا نوشته است.

۱۸. اصطلاح = اصطخر = تالاب و آبگیر.

۱۹. رابینو در صفحه ۸۶ در ناحیه چمارسرا از بقعه و تکیه دانای علی نام برده است.

۲۰. مسجد و بقعه سید ابوالقاسم (ستوده، ص ۲۷)؛ مسجد، تکیه و بقعه آقاسید ابوالقاسم (رابینو، ص ۸۶).

۲۱. زیارتگاه آقاسید کلان شامل چهار درخت آزاد و یک قبرستان (رابینو، ص ۸۵).

۲۲. مسجد و تکیه چله‌خانه (رابینو، ص ۸۵)؛ بقعه و مسجد چله‌خانه (ستوده، ص ۲۶۶).

محله خمیران کباب: ۱۷۳۸ نفر
 ذکور: ۸۴۴ نفر، زن‌دار: ۳۱۲ نفر، بی‌زن: ۵۳۲ نفر، اناث: ۸۹۴ نفر،
 شوهردار: ۳۷۹ نفر، بی‌شوهر: ۵۱۵ نفر
 محله بازار: ۲۹۳۶ نفر
 ذکور: ۱۴۲۴ نفر، زن‌دار: ۵۳۷ نفر، بی‌زن: ۸۳۷ نفر، اناث: ۱۵۱۲ نفر،
 شوهردار: ۵۲۳ نفر، بی‌شوهر: ۹۸۹ نفر
 محله زاهدان: ۵۵۳۳ نفر
 ذکور: ۲۷۹۹ نفر، زن‌دار: ۱۹۲۱ نفر، بی‌زن: ۱۸۷۸ نفر، اناث:

۲۳ مسجد جامع آفخرا و مقبره و تکیه (رابینو، ص ۸۵)؛ بقعه و مسجد آفخرا (ستوده، ص ۲۵۸).
 ۲۴ در هیچ‌یک از منابع چاپی مورد بررسی نام این مسجد برده نشده است. در اینجا منظور مسجد حاج ملا رفیع است. سرتیپ‌پور در صفحه ۲۳۰ راجع به حاج ملا رفیع می‌نویسد: «وی متولد ۱۲۱۱ و متوفی به سال ۱۲۹۲ قمری است. او با کسب عنوان شریعتمداری در گیلان مرجعیت یافت».
 ۲۵ رابینو در صفحه ۸۵ از مسجد آفخرا در ناحیه آفخرا و به عنوان مسجد جامع نام برده ولی این مسجد غیر از مسجد مذکور است.
 ۲۶ مسجد حاجی مجتهد در محله صیقلان به جای مسجد حاجی علی‌اکبر ساخته شد. (ستوده، ص ۲۷۰)
 ۲۷ یک کلمه ناخوانا
 ۲۸ سرتیپ‌پور در صفحات ۲۶۲ و ۳۰۵ صومعه بیجار را با سماجیجار یکی دانسته و هر دو را در محله زاهدان.
 ۲۹ افرادی چون گلین، مکنزی، ملگنوف، فریزر و آبت قبلاً از رشت دیدن کرده و آمارهایی به چاپ رسانده‌اند. اما کاملترین آمار در مقایسه با آمار نقشه مربوط به میرزا ابراهیم صفحه ۱۶۸ (مربوط به سال ۱۲۷۶ قمری) و رابینو صفحه ۷۲ (مربوط به سال ۱۳۳۱ قمری) است که در زیر آمده:

ردیف	نوع	سال ۱۲۷۶ قمری	آمار نقشه	سال ۱۳۳۱ ق
۱	خانه	۵۱۱۶	۲۲۰۶	۶۰۰۰
۲	جمعیت	۲۷۳۱۴	۱۹۶۹۷	۳۰۰۰۰
۳	دکان	۱۰۲۱	۱۰۳۶	۳۳۰۰
۴	کاروانسرا	۱۸	۲۱	۲۵
۵	مسجد	۲۲	۳۵	۴۰
۶	بقعه	۲۴	-	۱۲
۷	تکیه	تکیه و سقاخانه ۳۶	۲۸	۳۶
۸	قراولخانه	-	۶	-
۹	حمام	۱۷	۱۸	۳۵
۱۰	مدرسه	مدرسه و مکتب‌خانه ۳۴	-	۶
۱۱	پل	-	-	۱۰

 ۳۰ جمع آمار اشتباه است.

قراولخانه، قبرستان و مسجد آفخرا^(۲۳)، امام ابوطالب، مسجد شریعتمدار^(۲۴)، مسجد جامع^(۲۵)، حمام و رفته یحیی میرزا، تکیه، مسجد و مدرسه حاجی مجتهد^(۲۶)، حمام شهریار، [مسجد گلشن]، خانه دولتی منزل مصلحت‌گذار، سرای میرزا عبدالکریم، سرای گلشن ملک آقا محمدرضا ارباب، سرای حاجی میرزا بابا مالک مخبرالدوله و حاجی میرزا عبدالحمید، سرای ملک مشترک چهار نفر، سرای معین‌التجار، سرای و قیصریه سرکار شریعتمدار، قیصریه چهار بازار، سرای خیریه شریعتمدار، سرای محمدآقا، سرای معین‌التجار و ملا قاسم، سرای مخبرالدوله، سرای گمرک، سرای ظهیرالدوله و ورثه حاجی محمدکریم، سرای [...] مالک مخبرالدوله، سرای حاجی میرزا یوسف مالک محمدآقا و حاجی علی افضل، صومعه بیجار^(۲۸)

خانه‌های اعیان محله شامل: نعمت‌الله خان شفقی، ورثه حاجی سلیمان خان شفقی، عروس‌العلماء، میرزا صالح طبیب، حاجی کاظم، محمدقاسم خان والی.

۲. آمار نقشه:^(۲۹)

خلاصه عدد نفوس و خانوار اهالی شهر رشت از قراری که در کتابچه مفصلاً به اسم و رسم و حسب و سال مشخص شده، حال به طرز اختصار ذکر شد که در سه هزار و دویست و هشتاد و هشت رسیدگی شد: ۲۰۲۴۳ نفر.

از بابت خانوار و عدد نفوس: ۱۹۶۹۷ نفر
 از بابت خانوار داخله و خارجه: ۲۲۰۶ خانوار

از بابت داخله: ۲۱۷۳ باب، از بابت خارجه: ۲۲ باب
 عدد نفوس که در رشت متوطنند از قرار مساله به محله: ۱۹۶۹۷ نفر

داخله ۱۹۵۳۲ نفر، خارجه ۱۶۵ نفر

محله چومار سرا و کباب: ۴۲۶۵ نفر^(۳۰)

ذکور: ۲۱۶۲ نفر، زن‌دار: ۱۷۳۶ نفر، بی‌زن: ۱۳۳۶ نفر، اناث: ۲۱۲ نفر،

شوهردار: ۱۷۶۳ نفر، بی‌شوهر: ۱۲۳۹ نفر

محله استادسرا: ۱۵۴۲ نفر

ذکور: ۸۲۷ نفر، زن‌دار: ۲۹۲ نفر، بی‌زن: ۵۳۵ نفر، اناث: ۷۱۵ نفر،

شوهردار: ۲۰۶ نفر، بی‌شوهر: ۵۰۹ نفر

۲۷۳۲ نفر، شوهردار: ۹۹۴ نفر، بی شوهر: ۱۷۴۰ نفر

نخله صیقلان: ۲۰۶۸ نفر

نکور: ۱۰۶۰ نفر، زن دار: ۳۶۷ نفر، بی زن: ۶۹۳ نفر، اثاث: ۱۰۲۸ نفر، شوهردار: ۳۹۰ نفر، بی شوهر: ۶۴۸ نفر

محله خمیران زاهدان: ۱۶۱۵ نفر

نکور: ۸۳۳ نفر، زن دار: ۳۰۱ نفر، بی زن: ۵۲۹ نفر، اثاث: ۷۸۲ نفر، شوهردار: ۳۱۵ نفر، بی شوهر: ۴۶۷ نفر

متفرقه و غیره:

عدد نفوس: ۵۴۶ نفر

توپچی و سرپاز: ۱۲۰ نفر، اجزاء حاکم: ۸۰ نفر، کسبه: ۸۵ نفر، آرامنه: ۷۶ نفر، یهودی: ۲۰ نفر، فاعله و غیره: ۱۶۵ نفر

دکاکین و غیره:

دکاکین بازار و محله ها: ۱۰۲۶ باب

بازار: ۷۹۲ باب، محله ها: ۲۴۴ باب

کاروانسرا: ۲۱ باب، مساجد: ۳۵ باب، تکایا: ۲۸ باب

حمام و غیره: ۲۴ باب

حمام: ۱۸ باب، قراولخانه: ۶ باب

۴. سایر اطلاعات نقشه:

رود صیقلان و رودبار در مشرق رشت و از جنوب به شمال

جریان داشته است. بر روی این رودخانه چهارپل بوده به نامهای:

کلاله رودبار که به توسط حاجی محمدتقی کاشی ساخته شده، پل

حاجی ملا رفیع که به نام سازنده آن است، پل غلاده کاه [۹] و پل

صیقلان رودبار.

در آن سوی رود صیقلان و رودبار از جنوب به شمال،

چاپارخانه و راه دارخانه قرار داشته است.

بر روی رود گوهررود که سمت جنوب و مغرب رشت را

احاطه کرده، دو پل ساخته شده، پل سلیمان داراب که رشت را از

سمت جنوب غربی به سلیمان داراب منتهی و دیگری پل

چومار سرا که از سمت مغرب، رشت را به قومن متصل کرده بود.

سلیمان داراب زمین شلتوکزار و مالک آن نعمت الله خان

شفقتی بوده است.

۳. توضیحات ذوالفقار خان مهندس:

نقشه معموره دارالمرز رشت که بر حسب امر^(۱) اقدس سرکار

اعلیحضرت قویشوکت همایون شاهنشاه اسلام پناه ناصرالدین

شاه قاجار روحی و روح العالمین فداه به دست کمترین خانه زاد

دولت جاوید مدت سمت اتمام پذیرفت سنه ۱۲۸۷ ذوالفقار

مهندس.

طول زمان کشیدن نقشه از روزی که شروع در عمل نمود تا

۱. از بررسی روزنامه ایران سال ۱۲۸۸ و ۱۲۸۹ شماره های ۷۱ تا ۱۱۰ که مربوط

به سفر ناصرالدین شاه به گیلان است، راجع به دستور شاه برای ترسیم نقشه

رشت اطلاعاتی به دست نیامد. اما در اسناد آصف الدوله صفحات ۴۵ و ۲۰۴

پیگیری میرزا عبدالوهاب خان برای انجام این امر تصریح شده است.

۲. بنا به گزارش آصف الدوله، ذوالفقار خان تمام وقت خود را صرف ترسیم

نقشه نکرده، بلکه بخشی از اوقات را صرف تعلیم هندسه و مشق نظام به

شاگردان خود نموده است (عبدالحسین نوابی و نیلوفر کسری، ص ۴۵).